

bilimname

düşünce platformu

sayı: XXI, 2011/2

HİCÂZ'IN SOSYAL VE EKONOMİK TARİHİ İÇİN KAYNAK OLARAK MUVA'TTA¹

J. Farhat ZIADEH
Çev. Mustafa Canlı
Dr., DİB Kayseri Eğitim Merkezi Eğitim Görevlisi
canli20@hotmail.com

Özet

Malik b. Enes'in Muvatta'ı, hicaz bölgesinin sosyal ve ekonomik tarihi açısından önemli bir eser olmasına rağmen sosyal ve ekonomik tarihçilerin yeterince ilgisini çekmemiştir. Bu eser, o dönemin ziraatı ve hayvan çiftçiliği hakkında genel bir resim çizmektedir. Bunun yanında bu eserde faize karşı geliştirilen mudarebe, mülameşe ve münabeşe gibi alım satım şekilleri ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Muvatta'da hicaz bölgesinin sosyal ve ekonomik tarihini anlamada bize yardımcı olacak bilgiler mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Muvatta', Sünnet, Medine Ameli, Hicaz.

Abstract

Despite being an important work for the social and economic history of the Hijaz, Malik b. Enes' Muwatta has not drawn the attention of the social and economic historians. This work provides economic information through giving a general picture of the agricultural

¹ Ziadeh, J. Farhat, "Al-Muwatta' as a Source for The Social and Economic History of The Hijaz", Islamic Studies, Vol. 18, No. 4 (Winter 1979), s. 299-309'un çevirisidir.

göre değil de activity and animal husbandry of the time. In addition, this work incorporates information on 'mudarebe', 'mulamase', and 'munabeze' that are developed as

Zekeriya al-Ensâri (ö. 926/1520) de aynı lafzı üzerinde tam vakıf olduğunu belirtmiş ve usefûl information that will help us to understand the social and economic history of Hijaz. It will be beneficial to view this source from this angle.

Keywords: Al-Muwatta' Sunnah, The traditional practice of Medina, Hijaz.

Giriş İslam öncesi ve ilk İslam asırlarının tarihini yazmada, geleneksel tarihe ve biyografik çalışmalara bağlı kalmak, Modern İslam ve batı tarihçileri arasında devam ede gelen bir uygulamadır. Taberî (310)'nin "Genel Tarih"inde bu türden üzere ayetteki durak yerinin değişmesinde, ayetün sozcüzüniyle ilgili kavuller bir girişim, belirgin bir şekilde kendini gösterir. Taberî'nin tarihi kaydetme metodunu takip eden sonraki tarihçiler de aynı şeyi yaparlar. Bu manada; sözüzünü ve manası da değişmektedir. Dolayısıyla bir sonraki kısımda Yakubî (277)'nin çalışması gibi ilk tarih kitapları, bunun yanında İbn İshâk (151) tarafından yazılan Hz. Peygamber'in biyografisi (Bu eser, daha sonra İbn Hişâm (218)'tarafından yapılan gözden geçirilmiş haliyle elimizde mevcuttur.) gibi askerî seferler ve biyografiler üzerinde yapılan konulu çalışmalar, İbn Sa'd (279)'a ait devâsa biyografik sözlük, Vâkıdî (207)'nin seferler ve fetihler üzerindeki çalışmaları ve Belâzûrî (279) zikredilebilir.

Bazen (tarihçilerden) biri, (araştırması açısından) temel hadis derlemelerinden biryle veya Hz. Peygamber'in sünnetleri ile ilgili bir referansa rastlayabilir ki bu iki ilim dalının (Hadis İlimi-Tarih İlimi) metodolojileri aynı olmasa bile birbirine benzerdir, hatta biri (Tarih), diğerinden ortaya çıkmıştır denebilir. Yine, devlet sekreterlerini eğitmek için hazırlanmış (geliştirilmiş) idarî ve mâlî el kitapçıklarından birine dair bir referansla karşılaşabilir. Hatta Ağânî'ninki gibi bir literatür çalışmasına dair bir referansa tesadüf edebilir ki bu, bir tarihçi için kabustur. Fakat Malik b. Enes (179)'in "Muvatta'"ı gibi ilk döneme ait ve otantik kabul edilen bir referansa iltifat etmez.

Bu ihmalkârlık için çeşitli nedenler ileri sürülebilir. Bunlardan biri; tarihçilerin esas olarak politik tarihle ilgilenmiş olmaları ve Muvatta' gibi hukukî çalışmaların, politik tarihçinin susuzluğunu tam olarak giderememiş olmasıdır. Diğer, İslam hukuku çalışmalarının çoğunun, yapıları gereği sebep-sonuç ilişkisine dayanmaları, günlük hayatın pratik sorunlarından soyutlanmış bir halde, ideal bir İslam devleti için ideal İslam hukukunun resmini çizmeleri ve bundan dolayı tarihsel gerçeği yansıtmadıkları düşüncesidir. Üçüncüsü ise;

Bu ihmalkârlık için çeşitli nedenler ileri sürülebilir. Bunlardan biri; tarihçilerin esas olarak politik tarihle ilgilenmiş olmaları ve Muvatta' gibi hukukî çalışmaların, politik tarihçinin susuzluğunu tam olarak giderememiş olmasıdır. Diğer, İslam hukuku çalışmalarının çoğunun, yapıları gereği sebep-sonuç ilişkisine dayanmaları, günlük hayatın pratik sorunlarından soyutlanmış bir halde, ideal bir İslam devleti için ideal İslam hukukunun resmini çizmeleri ve bundan dolayı tarihsel gerçeği yansıtmadıkları düşüncesidir. Üçüncüsü ise;

hukuk metodolojisinin baştan sona isnad yoluyla olayların doğruluğunu ispatlama üzerine dayanmadığından dolayı tarihinkinden farklı olmasıdır. Bu sebeple bir tarihçi, hukuk ilmi ile ne yapacağını veznası//baş'a çıkacağını bilemeyebilir. *Son olarak*; hukuk üzerine olan kitapların, kabul etmek gerekir ki, sıradan bir tarihçi tarafından, özellikle batıda anlaşılması zordur. Bundan dolayı, bu kitaplardaki üstün gayretler sonucu elde edilen çok az miktardaki, tarihi önemi haiz hususlar ihmal edilmiş, daha iyi ve verimli neticeler doğuracak alanlar tercih edilmiştir.

Prof. H.A.R. Gibb, İslâm Fıkhi alanındaki çalışmaların ve özellikle "*fetâvâ*" üzerine yapılan çalışmaların, İslâmî çağın sosyal ve ekonomik tarihini yeniden oluşturması açısından değerlendirilememiş olmasına hayıflanmıştı. İslâm Hukuku ile ilgili elimizde mevcut en erken çalışma olan Muvatta' gibi bir eser, mantıksal olarak kullanılması gereken ilk kaynaklardan olmalıydı. Ancak sık sık Muvatta'ya atıfta bulunan, İslâm Fıkhi ve hukuksal doktrin üzerine yapılan modern çalışmalar hariç, bu önemli ve erken devre ait çalışma, bildiğim kadarıyla A.L. Udovitch'in "kirâd" değerlendirmesi dışında sosyal ve ekonomik tarihçiler tarafından dokunulmamıştır.²

Hadisi de bu manaya gelir. Çünkü bu ayetin manası "*Ey Muhammed Yahudilerin hayrî bir soru akla gelebilir: Eğer bütün hukuksal çalışmaların, tarihsel gerçeklerden soyutlanmış ideal durumları yansıttığı doğruysa, bir tarihçi Muvatta'yı bir kaynak olarak niye kullansın? Bu noktada izahı birkaç yazı gerektiren tartışmalı bir konuya girmekteyiz. Bununla birlikte, bilginler, fıkıh konularının bütünüyle teorik olmadığını ve belli konuların özellikle kişisel durumla ilgili ve muhtemelen sivil ve bazı ticarî kanun unsurlarıyla ilgili konuların, İslâmî asırlar boyunca uygulandığında hemfikirlerler. Bunun yanında her hangi bir Muvatta' okuyucusu, safsatalı düşünce ve dinî fanatıklığın idealist alana sürüklediği sonraki çalışmaların aksine, onun pratik özelliğine hayran kalmaktadır. Şu açıktır ki; Malik, Medine'nin geleneksel hukukunu sistematize etmeye ve kanun ve hukuk sistemini, icma ve Medine ameline (Sünnet) göre düzenlemeye çalışmıştır. Onun "sünnet" kelimesini kullanımı, Hz. Peygamber'in model söylemleri ve davranışları anlamındaki sonraki kullanımından farklı gözükmemektedir. Prof. Emin el-Havli, Malik'in kullandığı sünnet kavramı üzerinde haklı olarak şu gözlemlerde bulunur: "Biz Malik'in, musâkât (ağaçları ve emeği içine alan bir ortaklık kontratı) ile ilgili 'Bizim sünnetimiz, hurma ağaçlarını, üzüm bağlarını, zeytin ağaçlarını vs. kapsar.' derken, sünnet kavramını, "metot" ve "yol" gibi lûgat anlamına çok yakın bir manada kullandığını görüyoruz. Ya da o, 'Bize göre üzerinde ittifak edilen*

² *Partnership and Profit in Medieval Islam*, Princeton, 1970, s. 16, 142-143, 175 (Farklı yerlerde) Muvatta'da yer alan "Kitabu'l-Kirad"ın İngilizce özeti için bkz. *Speculum* 37 (1962), s. 204-207.

³ Joseph Schacht, E.I. I. Baskı. III, s. 206-207.

uygulama, 'Hakkında ihtilaf söz konusu olmayan sünnet' ve 'Beldemizdeki ehl-i ilimden edindiğim uygulama, müslümanın Müslüman olmayandan miras alma hakkı olmadığıdır.' derken sünnet kelimesiyle; 'ulemanın metodu ve yolu' anlamını kastetmiş olabilir." ⁴ Doğrusu Muvatta', biraz önce tırnak içinde verilen ifadelerle ve hem pratik hem de kabul görmüş uygulamalara işaret eden "uygulama", "bizim uygulamamız" gibi diğer ifadelerle doludur.⁵

Bunun yanında, çoğu zaman olayın gerçek yüzünü yansıtmaması sebebiyle Muvatta'ya güvenilebilir. Aynı zamanda bu eser, İslâm öncesi uygulamalara atıfta 'bulunarak, İslâm'dan önceki hayatla ilgili bazı kesitleri yansıtabilmektedir. Bundan dolayı, onun tarihî bir kaynak olarak bir tarihçi tarafından ihtiyatlı kullanılmasına güven duyulabilir.

Bundan sonraki sayfalarda yapacağım şey; bu kitabı okurken elde ettiğim, hem sosyal ve ekonomik tarihçi hem de tarihî antropoloji ile ilgilenenler için önem arz edebilecek bilgi kırıntılarını sunmak olacaktır.

Ekonomik Bilgi

Tahmin edilebileceği gibi ekonomik hayat, belirgin bir şekilde fertler arası alım-satım işlemleri, bu işlemlerin özellikle faize karşı olan dinî normlara bağlı kalmasını sağlayan bir bakış açısını ve vergi meselelerini konu edinen bir kanun kılavuzu çerçevesinde şekillenmelidir. Bunun yanında Muvatta', hukukî sorulara cevap-ararken birçok ekonomik bilgiyi de bize sunmaktadır. Sözleşme hukuku ve ticarî ilişkiler gibi karmaşık konulara değinmeden önce vergi hukuku üzerindeki bazı izlenimleri aktarmaya çalışalım.

Aslında, zekât üzerine olan bütün bölümler, bize zamanın ziraat ve hayvan çiftçiliği hakkında net bir resim ortaya koyması bakımından önemlidir. Örneğin, o dönemde hangi tür hububat ve baklagiller ekildiğini bilebiliriz. Malik şöyle demiştir; "*Zekâta konu olan (tabi olan) hububat çeşitleri ve baklagiller; buğday, arpa, ince dövülmüş (kabuğu soyulmuş) arpa, millet (dhurah/küçük yuvarlak bir hububat cinsi), değişik bir millet (dukhn), pirinç, mercimek, bezelye, fasulye ve susamdır.*"⁶ Bununla beraber, vergiye tabi veya vergiden muaf ürünlerle bağlantılı olarak zikredildiği için, (o dönemde) yetiştirilen meyve ağaçları hakkında da bilgi sahibi olabiliriz. Hurma, üzüm, incir vs. gibi iyi bilinen meyveler dışında, nar ve şeftali ile de karşılaşabiliriz.⁷

⁴ Amin al-Khawli, Mâlik, *Tarcamah Muharrarah*. Cairo 1951, C. III, s. 705.

⁵ Blz. Joseph Schacht, *Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford, 1950, s. 62-63.

⁶ Mâlik İbn Anas, *al-Muwatta'* (Abdurrahman es-Suyutî tarafından yapılan şerhi ile birlikte), Cairo, 1951, C. I, s. 203.

⁷ a.e., s. 206.

Hayvan çiftçiliği alanında Muvatta', koyun ya da keçi sahiplerinin, sürülerini tek bir çobanın gözetimi altında birleştirmeleri uygulamasını belgelemektedir. Malik şöyle der: " *Eğer çobanı, damızlığı, otlağı ve su kaynağı bir ise, biri diğerinden kendi malını ayırsa bile, bu sürü sahipleri yine ortak (khalît) konumundadırlar.*"⁸ Bu durum, birleştirilmiş sürünün iki ayrı sürü olarak değil de bir sürü olarak değerlendirilmesinden dolayı vergi açısından önem arz etmektedir. Bunun gibi sahipleri için vergi bakımından avantajlı olsun diye, ayrı sürüler tek sürü haline getirilmemeli beraber gruplandırılmamalıdır. Bu şekilde insan hatası vergi kaçırma olayıyla ilgili olarak Halife Ömer şöyle demiştir: " *Ayrı olan sürüler tek bir sürü gibi gösterilmemelidir (beraber gruplandırılmamalıdır) ve beraber gruplandırılan sürüler de ayrılmamalıdır.*" Bu sözü yorumlarken Malik şöyle der: " *Bundan hayvanların sahipleri kastedilmiştir. Mesela her biri kırk keçi sahibi olan üç kişi, kanunen zekât vermekle yükümlüdür. (En az kırk koyundan oluşan bir sürüye sahip olan bir kişi, 120 koyuna kadar bir koyunu zekât olarak vermek durumundadır) Fakat bunlar, vergi memuru geldiğinde, zekât olarak bir koyun vermek için, koyunlarını bir grup halinde birleştirirler. Veya birleştirilmiş sürüde üç keçi vermekle yükümlü her biri 101 keçi sahibi olan iki ortak (khalît), vergi memuru geldiğinde, sadece birer keçi ile yükümlü olmak için sürülerini ayırırlar. Bu tür bir uygulama yasaklanmıştı.*"⁹

Zekât ile ilgili bir başka küçük bilgi kırıntısı; Irak'tan (Nebat) ve muhtemelen Suriye'den gelen Hristiyanların, İslâm öncesi zamanlardan neredeyse Hz. Ömer zamanına kadar, Medine pazarında ticari alışkanlık içerisinde oldukları ve orada vergilerini ödedikleri bilgisidir. Malik, İbn Şihab'dan onun da Sâib b. Yezid'den naklettiğine göre, Sâib b. Yezid şöyle demiştir: " *Ben Ömer b. Hattâb döneminde, Medine Pazar uygulamalarını denetlemede Utbe b. Mesud'un yardımcılığını yapan bir gençtim. Nebat'tan (Irak'tan gelen Hristiyanlardan) onda bir vergi alırdık.*" Malik, İbn Şihâb'a bu uygulamanın gerekçesini sormuş o da şöyle cevap vermişti: " *Bu, İslâm öncesi zamanlarda onlardan alınan vergi miktarıydı. Bunun için Ömer de vergi olarak onlardan aynı miktarı tahsil etti.*"¹⁰

Aslında satış ve ticaret kanunları, ekonomik konular hakkında birçok bilgiyi ortaya çıkarmaktadır. Ve burada asıl belirleyici/düzenleyici gücün, faize karşı geliştirilen doktrinin olduğunu görüyoruz. Mesela Hz. Peygamber, kaporalı satış (Bey'ul-urbân) olarak bilinen ve daha önce kabul görmüş bir uygulamayı yasaklamıştır. Malik bu uygulamayı şöyle tarif etmektedir: " *Bir adam bir köle*

⁸ a.e., s.198.

⁹ a.e., s. 198-199.

¹⁰ a.e., s. 208.

*satın aldığı veya binek hayvanı kiraladığında satın aldığı veya kiraladığı kişiye der ki; 'Eğer malı alırsam veya kiraladığım bineğe binersem, verdiğim satış fiyatının bir bölümünü oluşturması şartıyla fazla veya az sana bir dinar veya bir dirhem veririm. Ancak satın almaktan ya da kiralamaktan vazgeçerse sana ödediğim, bedelsiz sende kalabilir.'*¹¹ Görüldüğü gibi bu, diğer toplumlar tarafından da bilinen vadeli bir işlem biçimidir. Fakat bu, bedelsiz bir kazanç olması sebebiyle "izah edilemez bir artış" (riba) olarak değerlendirildiği için İslâm'da yasaklanmıştır. Bunun yanında bazı insanların vadeli işlem için ödeme yapmak istemeleri, (o dönemdeki) ticarî ilişki seviyesinin gayet gelişmiş olduğunu göstermektedir. Faizin yasak olmasıyla ilgili başka bir örnekteki anlatım, "futures"¹² adını verebileceğimiz Chicago ticaret piyasasındakine benzer daha ilginç bir ekonomik yapı hakkında bilgi vermektedir. Görünen o ki; Mervan b. Hakem, ilk Emevî Halifesi Muaviye (41-60)'nin halifeliği boyunca Medine valisi iken, (harac olarak ve muhtemelen Mısır'dan) Hicâz bölgesine getirilen ve deniz kenarında Ca'r ismi verilen bir yerde toplanan gıda maddelerinin alımı için şehrin bazı insanlarına yetki veren güvenilir belgeler (sükûk) tahsis edilmişti. Medine halkı, daha gıda maddelerinin alımı hakkını kazanmadan önce bu belgelerle alış verişi yapmaya başladılar ki; bu uygulama büyük oranda risk içermekte ve hatta değiş tokuş yapılan miktar eşit değilse faize girebilmekteydi. Bu yüzden Zeyd b. Sâbit ve başka bir sahâbî, Mervan'ı çağırdılar ve şöyle dediler: *"Ey Mervan, sen faizli satışın meşru bir satış olduğunu mu düşünüyorsun?"* Mervan; *"Ben bundan Allah'a sığınırım. Ne oldu ki?"* dedi. Onlar da *"Bu belgeler (sükûk), eşit karşılıkları alınmadan alınıp satılmaktadır."* dediler. Bunun üzerine Mervan, bu belgelerin peşine düşüp elinde bulunduranların ellerinden aldı ve asıl sahiplerine geri vermeleri için korumalarını görevlendirdi.¹³

İyi bilindiği gibi risk (gharar), en az faizde olduğu kadar, bir sözleşmeyi geçersiz kılabilir. Hz. Peygamber'in mulâmese ve munâbezeyi yasakladığı bildirilmiştir. Malik bunları şöyle tanımlamaktadır: *"Mülâbese; bir kişinin, (dürülü) bir elbiseyi açmadan veya özelliğini anlamadan eliyle dokunarak veya hissederek alıp satmasıdır(ki caiz değildir.) Münâbeze ise; bir kişinin herhangi bir inceleme yapmadan kendi elbisesini diğerinin üzerine atması diğerinin de aynı şeyi yapmasıyla yapılan bir alış-veriş biçimidir(ki caiz değildir.) Bundan dolayı*

¹¹ a.e., C. II, s. 46.

¹² Future, ileri tarihli işlemler anlamındadır ve belli bir kıymetin önceden belirlenmiş bir fiyattan yine önceden belirlenmiş bir tarihte teslim edilmesini öngörür. Organize piyasalarda standartlaştırılmış kontratlar üzerinden işlem görmektedir ve spekülatif amaçlı yapıldığında, teorik olarak sonsuz kar ve zarar ihtimali vardır. *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Terimler Sözlüğü. (Çev. Notu)*

¹³ a.e., C. II, s. 63, Muhammad al-Zurqânî, *Şerhu'l-Muvatta' al-İmam Mâlik*, Cairo, 1961, C. IV, s. 239.

Malik; açılmamış bir İran gömleğinin (sâc veya taylasan) ya da katlı koptik bir elbisenin açılıp içerisi görülmedikçe, satışlarının meşru olmayacağını söylemiştir.”¹⁴ Çünkü katlı halleriyle bu elbiselerin satışı, riskli bir satıştır. Her nasılsa Malik, toptan ticaret uygulamasını imkânsız hale getireceği için, öteden beri devam eden, katalog veya içindekiler listesindeki (bernâmic) tanımlarına göre bütün haldeki eşya balyalarını açmadan yapılan yaygın satış uygulamasına engel olamamıştır. Bu sebeple o, şöyle demiştir: “Listeye göre malların balya halinde satılması, kılıfında olan İran gömleğinden veya katlı elbisenin satılmasından farklıdır. Aralarındaki fark, bu uygulamanın, süregelen bir uygulama olması ve bunun insanların kalplerinde oluşturduğu bilgiye dayanmakta oluşudur. Aynı zamanda bu satış, halk nazarında izin verilen satışlar arasında olmaya devam etmektedir. Çünkü listeye göre balyaların açılmadan satımı, bir risk niyeti taşımamaktadır ve bunun mülâme ile bir benzerliği yoktur.”¹⁵ Böylece Muvatta’daki riske karşı oluşturulan fikhî hüküm, o dönemde Hicaz bölgesinde yaygın olan toptan satış ticareti hakkında bilgi verebilmektedir.

Benzer bir şekilde, riske karşı oluşturulan doktrini çiğnemenen malın mal ile takasının mubahlığı hakkındaki fikhî hüküm, o dönemde Hicaz bölgesine ithal edilen giysi çeşitleri, örtü(çarşaf) ve kumaş çeşitleri hakkında birçok bilgi ortaya koymaktadır. Mısır’ın Şata, Itrîb ve Kıs köylerinden ve aynı zamanda Horasan’ın (Afganistan) Herat ve Orta Asya’nın Merv bölgelerinden giysilerle karşılaşmaktayız. Yine Yemen’den örtü (melâhif) ve kumaş çeşitlerini okumaktayız.¹⁶

Sermaye ve işçilik ortaklığı(kırad/mudârabe) veya commenda¹⁷ yoluyla yapılan ticaret hakkındaki basit gibi görünen bir nakil, çeşitli konular hakkında bilgi verebilmektedir. Malik’in aktardığına göre; Halife Ömer’in oğulları Abdullah ve Ubeydullah, bir orduyla birlikte Irak’a doğru sefere çıkarlar. Dönüş yolunda Basra Emiri Ebu Musa el-Eşarî’ye uğradılar. O, onları buyur edip herhangi bir konuda onlara nasıl yardımcı olabileceğini sordu ve sonra şöyle dedi: “Evet, aslında yanımda müminlerin emirine göndermek istediğim Allah’ın hakkı haraç veya cizye ödenekleri var. Bu ödenekleri size borç olarak vereyim, siz de onlarla Medine’de satmak üzere Irak’tan mal alırsınız. Oraya vardığınız

¹⁴ Zurfânî, C. IV, s. 276.

¹⁵ a.y.

¹⁶ Mâlik İbn Anas, a.g.e., C. II, s. 72, ve Zurfânî, a.g.e., C. IV, s. 263.

¹⁷ “Commenda ve mudarabe her ikisi de ticari ortaklık çeşitlerinden biri olup faize alternatif olarak çıkmış finans kaynaklarıdır. Her iki ortaklığın yapısal özellikleri incelendiğinde, bir çok benzerlik ve hatta farklı iki isim almış bir ortaklık olarak görebilmekteyiz.” Murtaza Köse, “Ticaret Hukuku Tarihi Açısından Mudarabe ve Commenda Ortaklıklarının Etkileşimi” Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2002, Sayı: 17, s. 151-177, s. 172. (Çev. Notu)

zaman, asıl sermayeyi müminlerin emirine verirsiniz, kar payını da kendinize ayırırsınız." Onlar da bu antlaşmayı kabul ettiler. Sonra Ebu Musa, onlardan sermayeyi alması için Ömer'e mektup yazdı. Medine'ye vardıklarında malları sattılar ve kar elde ettiler. Daha sonra sermaye miktarını ödemek üzere geldiklerinde, Hz. Ömer onlara *"Ebu Musa, size ödünç para verdiği gibi tüm orduya da ödünç para verdi mi?"* diye sordu. Onlar da *"Hayır"* dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer; *"O, müminlerin emirinin oğulları olduğunuz için size ödünç vermiştir, Sermayeyi ve kârını veriniz."* dedi. Bunun ardından Ubeydullah ve babası arasında doğru davranış biçiminin ne olduğu üzerinde bir takım tartışmalar çıktı. Bunun üzerine orada oturan bir adam, bu ticarî işlemin mudarabe olarak değerlendirilmesini tavsiye etti. Hz. Ömer de bu teklifi uygun buldu. Sermayeyi ve kâr payının yarısını aldı, diğer yarısını da oğullarına bıraktı.¹⁸

Şimdi yukarıda zikredilen bu nakil, Hz. Ömer döneminde kırad anlaşmasının iyi bilindiğini şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymakta ve muhtemelen İslâm'dan önce de Mekke ticaretinde yaygın bir uygulama olduğunu göstermektedir.¹⁹ İkinci olarak, bu nakil; Ebu Musa'nın kâdı değil de Hz. Ömer'in o meşhur talimatlarını bildirdiği vâli olduğunu ve büyük ihtimalle kâdılık makamının daha sonra Emevîler döneminde ortaya çıktığı görüşünü desteklemektedir. (Elbette bu erken dönemlerde bir vali ile bir kâdının fonksiyonlarının birbirinden ayırt edilemez olduğunu hesap etmek gerekir.)²⁰ Üçüncü olarak bu nakilden anlaşılan şudur ki; bu zamanlarda idarecilik yöntemi (işleri) henüz yerleşmemişti ve bir valinin toplum parasını ticari amaçlı kullanılmak üzere ödünç verecek kadar daha çok ilkel ve karmaşık bir yapı içerisindeydi.

Sosyal ve Antropolojik Bilgi

Yine bu alanda da Muvatta', sosyal tarihçi için büyük bir değer ifade edebilir. Kölelik, satın alma önceliği hakkı (şüfa), büyücülük, cenaze ve defin uygulamaları hakkındaki bilgiler, hukûki muhtevasından soyutlanarak ele alınıp değerlendirilebilir.

Arabistan'daki kölelerin hayvan bakımı da dâhil olmak üzere sadece iç hizmetlerde veya ticarî işletmelerde istihdam edildikleri varsayılı gelmiştir. Fakat hurma fidanlıklarının bol olduğu Medine'de aynı zamanda ziraatta da

¹⁸ Mâlik İbn Anas, a.g.e., C. II, s. 88.

¹⁹ Kırad'ın kullanıldığı diğer örnekler için bkz. Udovitch, a.g.e., s. 172-173.

²⁰ Bu konularla ilgili bkz. D.S. Margoliouth, *"Omar's Instructions to the Qâdi."* J.R.A.S. Sayı: 42 (1910) s. 307-326; E. Tyan, *Histoire de L'Organisation Judiciaire en Pays d' Islam*, Paris, 1938, C. I, s.104-113. Emevîlerin Medine valise Mervan'ın aynı zamanda kâdî olarak görev yaptığı ile ilgili olarak bkz. Malik İbn Anas, a.g.e., C. II, s. 112.

istihdam edilmişlerdi. Aslında bu kölelerin, Güney Amerika'daki kölelerin Sivil Savaşı öncesinde fidanlıkların önemli bir parçası oldukları gibi aynı şekilde fidanlıklara bağlı oldukları görülmektedir. Bu husus, bir ağaçlar ve emek anlaşmasında (musakât)kölelerle ilgili verilen bir fikhî hükümden açıkça anlaşılmaktadır. Malik şöyle der: *"Emek kontratı yapan kişinin, (fidanlık cinsinden)sermaye sahibi üzerinde bağlayıcı bir şartla yaptığı bir müsakat anlaşmasında, işçi kölelerle ilgili duyulan en güzel şey; bunun tamamen hukûkî oluşudur. Çünkü onlar, sermayenin işçileridir ve bu sebeple sermaye gibi aynı statüye sahiptirler. Eğer kölelerden biri ölür, kaybolur veya hastalanırsa, onun yerine başkasını koymak, sermaye sahibinin görevidir."*²¹

Köleler azad edildiklerinde, önceki sahibi ile özgür köle arasında velâ adı verilen özel bir ilişki devam eder. Bu terimin imâ ettiği ve geniş aile grupları üzerine kurulmuş bir toplumda büyük öneme sahip olan *sadakat ve destek olma* fikrinin yanı sıra, eğer sonra gelen her hangi bir kan bağı vârisi olmadan ölürse, sahibin, azadlı kölesinden varis olma hakkı elde edeceği bir azat şekli olduğu için, ister gerçek olsun isterse hayalî velâ, finansal açıdan önemli olabilir.²² Yine de velâ hakkı, alınıp satılabilecek veya hediye edilebilecek bir mal hakkı/hissedarlık gibi olmayıp, devredilemeyen bir aile ilişkisine benzemektedir. Hz. Peygamber'den velânın azad eden kişiye ait olduğu rivayet edilmiştir. O, velânın satılmasını veya hediye olarak verilmesini yasaklamıştı.²³ Fakat azad eden sahip öldükten sonra velânın durumu ne olacaktır? Mirasının vârislere geçtiği gibi o da vârislere mi geçecektir? Bu kurumun, velânın devri meselesinin ölen kişinin genel mirasından ayrı tutulmasını ve eski sahibin kanunî varislerine geçmesi yerine, eski köleye kişisel anlamda en yakın görünenlere geçmesini önermesi, ortada bir mal sahipliği ilişkisinin aksine kişisel bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Malik bu durumu yaşanmış gerçek bir olay ile şöyle anlatır: Medine yakınlarındaki Cüheyne kabilesinden ve Medine'nin Hazrec kabilesinin Haris Oğulları aşiretinden bazı kişiler, Ebân b. Osman'a aralarındaki bir anlaşmazlığı ilettiler.²⁴ Cüheyne kabilesinden bir kadın, Haris Oğullarından İbrahim b. Kuleyb adında bir adamla evliydi. Kadın öldüğü zaman, geride mal ve eski köleler (mevâlî) bırakmış, oğlu da onun mirasını almıştı. Fakat kısa zaman sonra oğlu da ölmüş ve onun hukûkî vârisleri, "eski kölelerin velâsının kendilerine ait olduğunu ve bu hakkın kadının oğluna geçtiğini" söylemişlerdi.

²¹ A.y., s. 101-102.

²² Bkz. N. J. Couison, *Succession in the Muslim Family*, Cambridge, 1971, s.10 (1 nolu dipnot)

²³ Malik İbn Anas, a.g.e., C. II, s. 143.

²⁴ Ebân b. Osman, Emevî Halife Abdülmelik b. Mervan tarafından Medine valise olarak atanmıştır. H. 105 yılında vefat etti.

Cüheyneliler ise; “Hayır, onlar bizim kızımızın eski köleleridir ve oğlu öldüğü zaman onların velâsı bize geçmiştir. Bu yüzden onların vârisi biziz.” dediler. Ebân, muhtemelen kadının oğlunun vârisleri ile eski köleler arasında özel bir yakınlık veya kabileye dayanan bir akrabalık bulunmadığı için ve böyle bir yakınlığın, kadınla kan bağı olan akrabaları arasında bulunmasından dolayı Cüheynilerin lehine hüküm vermişti.²⁵

İslâm’da inişli çıkışlı bir tarihe sahip olan ve hala bazı İslâm ülkelerinde etkinliğini devam ettiren bir kurum da; sonuçlanmış bir gayr-i menkul satışında alıcının yerine başka birisinin geçmesine imkân veren şuf’a (satın almada öncelik hakkı) kurumudur. Tam gelişmiş haliyle bu kurum, sırasıyla şu insanlara, alıcının yerine geçme hakkı tanır: *Ortak olan, mülkün üzerinde hizmet hakkı bulunan kişi ve bitişik mülkün sahibi*.²⁶ Şüphesiz bu kurumun asıl sebebi, dışarıdan olan birini veya bir yabancıyı, aileye ait mülkiyetten veya sıkı komşuluk ilişkisi olan bir muhitten uzak tutma arzusudur. Bu arzu, zaman içerisinde, farklı ırktan olan nüfusların karışımıyla oluşan kozmopolit merkezlerin gelişmesine paralel olarak giderek güçlenmiş olmalıdır. Sonraki Hanefî eserleri, bu kurumla ilgili hukukî olaylara ve davacının başarılı olması için izlenmesi gereken sıkı yöntemlere geniş yer ayırmışlardır. Fakat Muvatta’, bu konuya sadece dört sayfa yer vermiş, bunun ötesinde şuf’a hakkına sahip olanları sadece *ortak olan kişi* ile sınırlandırmıştır.²⁷ Halîf veya mülk üzerinde hakkı olan kişiden veya komşudan bahsetmemiştir. Bir sosyal tarihçi bu duruma şaşırmamalıdır. Tüccarlar, şarkıcılar, köleler ve eski köleler(mevalî) vs. hariç, Medine’nin sosyal çevresi çoğunlukla Araptır. Ve gayr-i menkullerin sahipleri, hala Medine’nin köklü aileleridir. Bu bakımdan haneffî hukukunun gelişmekte olduğu kozmopolit nüfuslu Irak’taki gibi, yabancıları dışarıda tutmak için iyi gelişmiş bir şuf’a doktrinine ihtiyaç duyulmamıştı.

Sosyal tarihçi için Hicaz bölgesinin görünümünü aktaran diğer antropolojik konular; cenaze ve defin gibi uygulamalarla ilgilidir. Malik’in bildirdiğine göre; Hz. Peygamber’in meşhur bir sahabisi olan Ebû Hureyre; ölümünden sonra kendisinin ateşle takip edilmesini yasaklamıştır. Malik de bu uygulamayı tenkit eder.²⁸ Şimdi, bu ateş nedir? İslamî dönemde de kısa bir süre devam eden İslam öncesi döneme ait putperest bir uygulama mıdır? Yoksa Arab yarımadasında izleri kalan bir Zerdüşî uygulaması mıdır? Bahsi geçen bu gizemli uygulama hakkında, diğer kaynaklarda hiçbir açıklama yoktur. Defin uygulamalarında Mekke ve Medine arasında İslâm. öncesi zamanlara dayanan bir fark

²⁵ Mâlik İbn Anas, a.g.e., C. II, s. 145.

²⁶ Bkz. Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford, 1964, s. 142.

²⁷ Mâlik İbn Anas, a.g.e., C. II, s. 103-106. (özellikle 105. Sayfa)

²⁸ a.e., C. I, s. 176.

görülmektedir. Bu, Malik tarafından verilen ve şüphe barındırmayacak bir şekilde birçok hadis ve sîre eserlerinde yer alan, Hz. Peygamber'in defin edilmesi ile ilgili rivâyette de açıkça görülmektedir. Bu rivâyete göre; Medine'de ölülere gömen iki adam vardı. Biri mezara oyuk (lahd) yapardı. Diğeri de bunu yapmazdı. Müslümanlar; *"Kim önce gelirse, kendi uygulamasını yapmasına izin verilecek."* dediler. Lahd yapan adam önce geldi ve Allah'ın Rasûlü için bir oyuk hazırladı.²⁹ Suyûtî, bu nakil üzerinde yorum yaparken, adamlardan birinin çukur kazma uygulamasının olduğu Mekke şehrinden olduğunu, Hz. Peygamber'in kabrini hazırlayan diğer kişinin de lahd yapma uygulamasının olduğu Medine şehrinden olduğunu ifade eder.³⁰ Bu iki Hicâz şehri arasındaki farkın sebebi nedir? Geçmişe doğru gidildiğinde biri, bir vahâ olan Medine'nin daha yerleşik bir yaşama sahip olduğunu ve bu sebeple kabirlerinin, bu kalıcı ve yerleşik hayatı yansıttığını tahmin edebilir. Diğer taraftan Mekke, her ne kadar ticaretle ilişkisi olsa da, sert göçebe hayatının, ölüyü gömmek için yalnızca yere çukur kazmaya imkân verdiği bedevî hayatına çok yakındı.

Son olarak, büyü(cülük) ve halk inanışları, sosyal tarihinin ilgisini çekebilir. İslam'ın ilk yıllarında büyücülükten uzak durma, benzer sonuçlarla Salem'de, sömürge Amerika'da yer alan Massachusetts'de olduğu kadar güçlüdür. Malik, Hz. Peygamber'in hanımı Hafsa'nın kendisine büyü yaptığı için (Hafsa'nın ölümünden sonra geçerli olacak bir özgürlükle) geçici olarak(şartlı) azad edilen köle bir bayanın öldürülmesini emrettiğini nakleder. Malik, bu işi yaptıran kişiyi değil de, bizatihi kendisi büyüü uygulayan kişiyi, *sihirbaz veya büyücüyü* olarak tanımlar. Bunun ötesinde o, sihirbazın veya büyücünün öldürülmesi gerektiği görüşündedir.³¹ Hafsa'nın olayında büyücüyü büyü yapmaya sevkeden âmilin onun ölümüne sebep olmak olduğu çok açıktır. Böylece bu ölümden sonra özgürlüğüne daha çabuk kavuşacaktır. Fakat ölümle neticelenmese bile her büyü uygulaması, ölümle cezalandırılmalı mıdır? Yorumcular, bu konuda bizi aydınlatmamışlardır. Büyücülerin öldürüldüğü başka olaylar hakkında bilgimiz de yoktur.

Görüldüğü gibi, Muvatta'da yer alan bu kayıtlar; bazı önemli bilgileri ortaya koyabildiği gibi, kısa ve öz oluşu sebebiyle boşuna umutlandıran bazı bilgileri de ortaya koyabilmektedir. Fakat her halükarda bu bilgiler, bazen diğer kaynaklardaki bilgilerle harmanlandığında, çok değerli olabilir ve Hicâz'ın sosyal ve ekonomik tarihini anlamamızda bazı boşlukları doldurabilir.

²⁹ a.e., C. I, s. 180.

³⁰ a.y.

³¹ a.g.e., C. II, s. 193.